

С. 211; Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э. — II в. н. э.) // ВДИ. — 1973. — № 2. — С. 116.

⁵⁷ Дашевская О. Д. Раскопки Южно-Донузлавского городища в 1961—1962 гг. // КСОАМ. — Одесса, 1964. — С. 54; Дашевская О. Д. Раскопки Южно-Донузлавского городища в 1963—1965 гг. // КСИА АН СССР. — 1967. — Вып. 109. — С. 65; Яценко И. В. Исследование сооружений скифского периода на городище Чайка в Евпатории // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 124. — С. 36; Яценко И. В., Полова Е. А. Исследование западных кварталов скифского поселения в Евпатории // АО за 1975. — М., 1976. — С. 413.

⁵⁸ Высотская Т. Н., Лобода И. И. Работы Альминского отряда // АО за 1975. — М., 1976. — С. 315; Высотская Т. Н., Лобода И. И. Раскопки Усть-Альминского городища и некрополя // АО за 1977. — М., 1978. — С. 309.

⁵⁹ Гилевич А. М. Прибрежный клад римских монет // НЭ. — 1965. — Т. 5. — С. 106—107.

⁶⁰ Высотская Т. Н. Отчет о раскопках Усть-Альминского городища и некрополя // НА ИА АН УССР. — Д № 1971/19 а. — С. 7—9. — Скл. 54. — Погр. 22. — Рис. 14.

⁶¹ Schumacher K. Das Kastell Osterburken // ORLR. — Heidelberg. — Lief. 2. — 1895. — S. 31—32; Fink J. Das Kastell Pförring // ORLR. — Heidelberg, 1903. — Lief. 16. — S. 15. — Taf. IV. — Fig. 1; Weber E. Bronzinschriften und Juschriften auf Bronze // Römischen Österreich. — Jahrgang. — Wien, 1981—1983. — 9/10. — S. 230—234; Schumacher K. Op. cit. — S. 31—32; Wolff G. Dus Kastell Rückinger // ORLK. — Heidelberg, 1913. — Lief 38. — S. 23. — Taf. VIII. — Fig 15.

⁶² Weber E. Op. cit. — S. 230.

⁶³ Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ. — 1938. — № 3(4). — С. 82; Dautova-Ruseuljan V. Rimska Kamena plastika u Jugoslovenskom delu provincija Donje Panonije. — Novi Sad, 1983. — Op. 103. — Tab. 25, 3, 4.

⁶⁴ Jacobi H. Des Kastell Kopersburg // ORLR. — Heidelberg, 1906. — Lief 27. — S. 49. — Taf. VI, 23; Drexler L. F. Dus Kustell Stockstadt // ORLR. — Heidelberg, 1910. — Lief 37. — Taf. XX, 3, 121; № 13.

⁶⁵ З проникненням римлян у Крим пов'язують появу в могильниках Південно-Західного Криму римських провінціальних фібул I ст. Див.: Амброс А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 93.

⁶⁶ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 98—100; Гущина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 44 та ін.

⁶⁷ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 65—66; ІРЕ, І², № 421, 422.

С. О. ЛИПАВСЬКИЙ

Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я

Поховальний обряд, що складається з комплексу ритуалів, пов'язаних із похованням померлого, відображає релігійні вірування населення. У греків, як і у багатьох інших народів, поховання померлого було священним обов'язком родичів і єдиною обов'язковою умовою для того, щоб душа покійного знайшла дорогу у загробне царство¹. Деталі поховального ритуалу, що фіксуються в ході розкопок некрополя, несуть цінну інформацію щодо етнічного та соціального складу населення, істотно доповнюють демографічну картину. Поховальний обряд, за археологічними даними, включає такі компоненти, як тип поховальної споруди, спосіб поховання, стан та розташування останків похованого, інвентар, виявлений у похованні, рештки тризн, жертвоприношень тощо.

Одним із важливих елементів поховальної обрядності є орієнтація похованих за сторонами світу. Труднощі при вивченні та використанні цього виду археологічних джерел полягають у відсутності критеріїв та методів її дослідження, що пояснюється сучасним станом археологічної науки, де ще не розроблено єдиної систематизації величезної маси нагромаджених матеріалів.

Передусім, не існує єдиної системи фіксації орієнтації. При описі поховань трапляються визначення напрямку голови похованого у межах чотирьох (північ, південь, захід, схід)², восьми (пн., пд., з., с., пд-з., пн-с тощо)³, шістнадцяти (пн-пн-с., пд-пд-з., тощо)⁴ порядків, нерідкі характеристики типу «широтна — меридіональна»⁵ і практично відсутні дані, зафіксовані точно в градусах. Нерозробленим є питання

про вибір найбільш інформативної та наочної форми опрацьованого матеріалу (схеми, графіки, таблиці тощо), згрупування його за типами поховальних споруд та положенням кістяка. Немає в літературі єдиної думки щодо інтерпретації орієнтації поховань. Більшість дослідників ґрунтують свої висновки на синхронному аналізі поховань одного чи кількох античних центрів⁶, інші вдаються до діахронного методу⁷. Існують розбіжності і відносно причин домінуючої орієнтації похованих протягом античної епохи у різних центрах Північного Причорномор'я. Серед можливих причин вказують: інфільтрацію до складу грецького населення варварів⁸, еллінізацію варварської аристократії та перейняття грецькою верхівкою деяких рис варварських звичаїв⁹, подолання родо-племінних пережитків обрядності, розвиток сімейно-родової релігії на фоні кризи античної ідеології у сполученні з розвитком етнічної неоднорідності населення¹⁰, міграції¹¹ тощо. Нарешті, деякі дослідники при описі поховань чи поховального обряду питання про орієнтацію похованих не розглядають спеціально, а згадують про неї лише побіжно¹². У зв'язку з цим виникають питання: чи може бути орієнтація похованих етноознакою та яку взагалі інформацію вона може дати при вивченні античних некрополів.

На основі цього метою даної статті є, з одного боку, показати необхідність розробки єдиної методики вивчення орієнтації похованих на античних некрополях, з другого — спроба зробити конкретний крок у цьому напрямі, спираючись на матеріали некрополя Херсонеса, який досліджувався у 1896—1897, 1901, 1902, 1905¹³, 1936—1965¹⁴, 1983—1985 рр.¹⁵ та інших античних некрополів Північного Причорномор'я.

Важливим питанням, пов'язаним з проблемою орієнтації, є достовірність етнічної атрибуції на основі розташування могили та похованого відносно сторін горизонту. Розглянемо цю ситуацію на прикладі античних північнопонтійських некрополів. За археологічними даними не виявлено строго визначеної системи в орієнтуванні похованих. У могилах архаїчної та класичної епох переважає тенденція покладення похованих головою на схід і рідше — на захід. Однак це тільки пануюча тенденція, оскільки на ранніх некрополях Північного Причорномор'я спостерігається чимало випадків різних відхилень від широтної орієнтації, нерідко зустрічається меридіональне розташування могил та похованих (рис. 1; 2). У той же час східна орієнтація відзначалася дослідниками у поховальному обряді меотів V—IV ст. до н. е.¹⁶, синдів¹⁷, у населення західної частини Таманського п-ова¹⁸, таврських могильниках Гірського Криму¹⁹.

В елліністичний час поховання з меридіональною орієнтацією складають в Ольвії в середньому 30%²⁰, у Херсонесі близько 70% загальної їх кількості²¹. Причому кількість могил, орієнтованих по лінії південь-північ, зростає в Ольвії від 25% у IV ст. до н. е. до 38 у II—I ст. до н. е.²² Аналіз некрополів інших північнопонтійських центрів виявляє, що тенденція ховати покійних головою на схід у елліністичну та римську епохи нівелюється та поступається місцем більш різноманітній орієнтації. Нестійкість східної традиції проявляється найбільш чітко у перших століттях нашої ери. Наприклад, у Фанагорії зафіксовано витіснення її північною та західною, починаючи з III—IV ст. н. е.²³ У Херсонесі кількість похованих головою на схід скорочується до 8,3%²⁴. У той час в античних некрополях Північного Причорномор'я збільшується різноманітність орієнтації похованих при відсутності єдиної для всіх центрів пануючої тенденції²⁵. Отже, стародавнє населення північнопонтійських центрів так само, як і метрополії, не надавало орієнтації похованих абсолютного значення. Члени однієї сім'ї могли бути похованими головами в різних напрямках. Однак східна орієнтація домінувала до початку елліністичної епохи. Чим це можна пояснити? Певно, слід погодитися із Е. Тейлором, який вважав, що джерела цього звичаю сягають в епоху родового ладу й ґрунтуються на одній із первісних релігій — поклонінні сонцю²⁶. Область

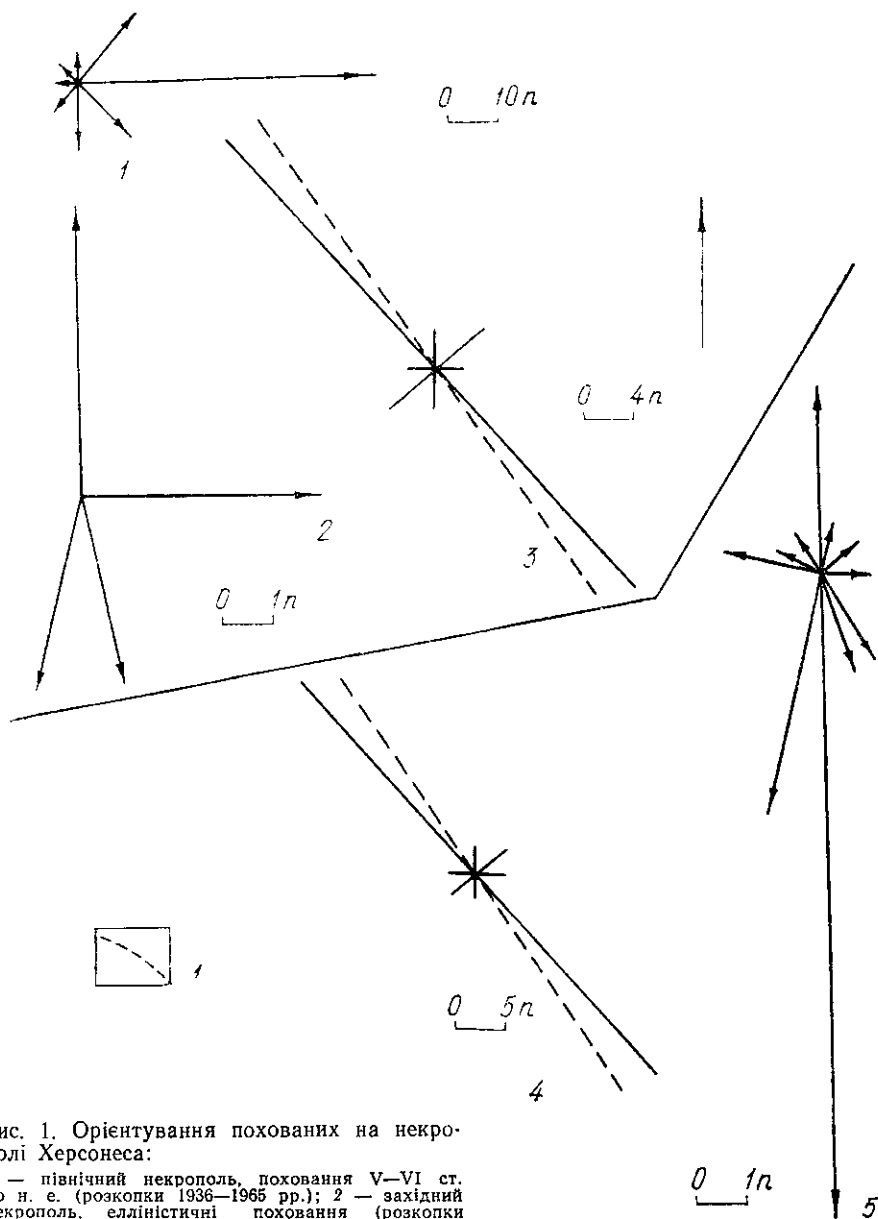

Рис. 1. Орієнтування похованих на некрополі Херсонеса:

1 — північний некрополь, поховання V—VI ст. до н. е. (розкопки 1936—1965 рр.); 2 — західний некрополь, елліністичні поховання (розкопки 1983—1985 рр.); 3 — некрополь біля Карантинної бухти, поховання елліністичного часу (розкопки 1896, 1897, 1901—1903, 1905 рр.); 4 — некрополь біля Карантинної бухти, поховання римського часу; 5 — західний некрополь, поховання римського часу; (розкопки 1983—1985 рр.).
Умовні позначення: 1 — напрям дороги.

сонячного заходу пов'язувалася людьми з крайною смертю: стародавні греки локалізували там царство Аїда та острови блаженних, які, за Гесіодом, знаходилися на далекому Західному океані²⁷. Можливо, звідси походить звичай розміщувати померлих головою на схід — обличчям до країни блаженних, куди мали прагнути їхні душі. Цим же, очевидно, пояснюється звичай розташовувати там, де дозволяла місцевість, грецькі некрополі на захід від міст²⁸. Багато дослідників відзначають відсутність єдиного еллінського поховального обряду²⁹, пояснюючи це тим, що грецькі поліси не мали політичної єдності; а також наявністю у давньогрецькому суспільстві політеїзму з пережитками первісних вірувань, які мали вплив на релігію греків³⁰.

Слід відзначити, що навіть у архаїчну та класичну епохи грецький поховальний обряд не являв собою єдиного та статичного явища. Це добре ілюструє повідомлення Плутарха: «Солоп посилається на те, що

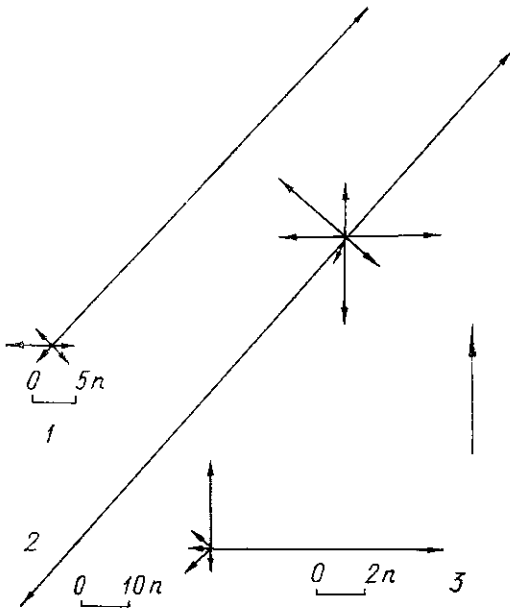

Рис. 2. Орієнтування похованих на некрополях Криму:

1 — поховання римської епохи; 2 — могильник Південно-Західного Криму; 3 — поховання елліністичної епохи поблизу с. Золоте.

торами. Традиція ховати померлих одноплемінників головою на схід, що сягає родо-племінного ладу, зберігається деякий час і в класовому суспільстві, але лише як одна з форм пережитків родового ладу. Поховальний ритуал вже наприкінці класичного — початку елліністичного часів переходить в область сімейно-родової релігії, втрачаючи зв'язок із публічними (у масштабах роду чи общини) проявами культу. Ця трансформація була покликана тим, що у процесі історичного розвитку сім'я стала первинним економічним та ідеологічним осередком суспільства, а це знайшло своє відображення у віруваннях, від яких значною мірою залежать форми поховального обряду. Кожна сім'я мала свої святині, своїх покровителів. Отже, орієнтація похованих могла залежати від традицій сім'ї та ряду інших факторів, а не виключно від етнічної належності.

Об'єктом спеціального вивчення орієнтація похованих в античних некрополях Північного Причорномор'я вперше стала в працях Б. В. Фармаковського. Він пов'язував відхилення від точних напрямків похованих за сторонами горизонту з погрішностями в їхньому визначенні через відсутність точних інструментів. Можливо, відхилення у русі сонця відігравали тут певну роль. Б. В. Фармаковський прийшов до висновку, що до уваги слід брати чотири основні напрями³³. Дійсно, у некрополях майже ніколи не зустрічається орієнтація строго на захід чи на північ. Цілком імовірно, що сторони світу в давнину визначали за місцем сходу та заходу сонця, а воно змінюється залежно від пори року, збігаючись з істинним лише у дні весняного та осіннього рівнодення — 23 вересня та 21 березня. Якщо дана посилка вірна, то, маючи на увазі основну орієнтацію похованих у могильнику, можна встановити пору року, коли відбувалося конкретне поховання. Для цього необхідно обчислити погрішність у визначенні сторін світу за сонцем.

Крім цього, не менш важливим є визначення традицій у поховальному обряді населення античних центрів Північного Причорномор'я. Без обліку погрішностей у визначенні сторін світу за сонцем ми отримуємо дещо перекивлену картину орієнтації похованих, ос-

померлі поховані на Саламіні не за звичаєм мегарян, а так, як ховають афіняни: мегаряни звертають тіла померлих до сходу, а афіняни — до заходу»³⁴. Цілком закономірно, що вся різноманітність ідеологічних форм, які знаходили відображення і у поховальному обряді, переносилась із Греції до Північного Причорномор'я. Різноманітність орієнтації, що зростає у елліністичну та римську епохи, неправомірно, на нашу думку, пов'язувати лише з елементами місцевого впливу на грецький поховальний обряд. Хоча б тому, що в кожному суспільстві засоби розташування покійних надзвичайно різноманітні і не являють собою стійкої традиції³². Таким чином, різноманітність традицій в орієнтації на античних некрополях Північного Причорномор'я може бути пояснена наступними фак-

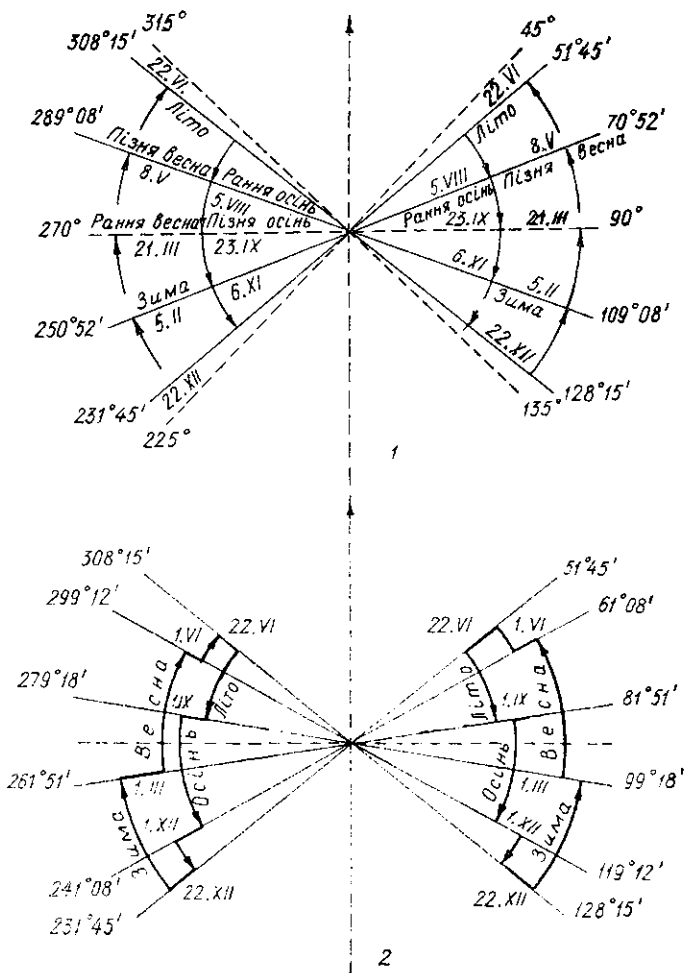

Рис. 3. Шкали положення сторін світу при визначенні їх за сонцем (розроблені А. Ф. Пугачем):

1 — астрономічна пора року; 2 — календарна пора року.

кільки, як вже відзначалося, фактична або магнітна орієнтація кістяка збігається із традиційною лише у випадках, коли поховання відбувалося у дні весняного або осіннього рівнодення. Для реконструкції об'єктивної картини та спроби більш чіткої класифікації цієї важливої ознаки поховальної обрядності скористаємося методом, який за допомогою матриці-визначника, шкали та таблиці положення сторін світу при визначенні їх за сонцем дає змогу уточнити традиційну картину орієнтації (рис. 3), сезон поховання або спорудження могили, прояснити, яким чином визначалися сторони горизонту давнім населенням (за сходом чи заходом сонця)³⁴. Суть методу полягає в тому, що отримане значення погрішності слід співвіднести зі шкалою руху сонця.

Спробуємо проілюструвати це на матеріалах некрополя Херсонеса, що досліджувався у 1983—1985 рр. (розкопки В. М. Зубаря) (рис. 4). Відберемо 52 поховання із певно вираженою орієнтацією кістяка та ті, що піддаються датуванню*. 19 з них відносяться до елліністичного часу, 33 — до римського. Оскільки точніше датування у багатьох випадках неможливо, розділимо поховання на дві групи згідно з даною

*Кількість поховань перевищує кількість могил, тому що в одній могилі нерідко трапляються групові поховання (мог.: 3, 5, 12, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 37, 39, 44, 45, 48, 51, 53, 55, 59, 60, 65), часто різночасові.

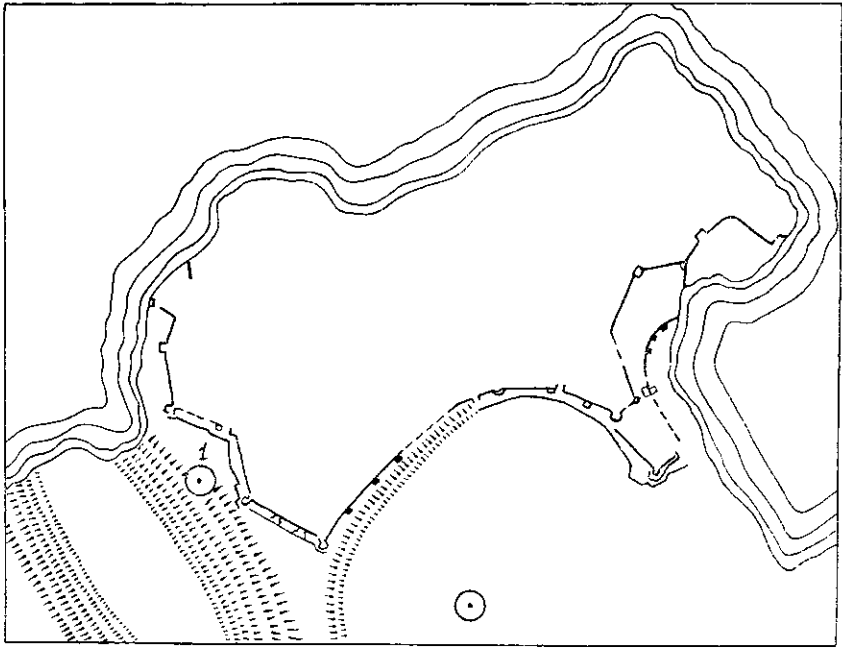

Рис. 4. Карта Херсонеса Таврійського.
Умовні позначення:
1 — західний некрополь.

хронологічною ознакою. Попередній аналіз дав такі результати. Поховання елліністичного часу мають три традиційні орієнтації. Переважає меридіональна: північна (6 поховань) та південна (8 поховань). П'ять поховань орієнтовані на схід. Традиційна орієнтація похованих у римську епоху виявляється такою: північна — 6, південна — 20, східна — 4, західна — 3 поховання. Наступним етапом дослідження є визначення погрішностей в орієнтації. Для цього необхідно провести заміри орієнтації у градусах. Отримані дані, враховуючи висловлене, треба далі скоректувати за шкалою та таблицею положення сторін світу при визначенні їх за сонцем для з'ясування традиційної орієнтації, а також сезону поховання і, таким чином, картини смертності залежно від пори року. Очевидно, для Західного некрополя Херсонеса, де могильні ями вирубані в скелі і час їхнього спорудження міг не збігатися з часом поховання, ми отримаємо дані про інтенсивність будівельної діяльності на некрополі залежно від сезону. У Західному некрополі відзначено існування сімейних ділянок, де відбувалося поховання однієї родини. Логічно допустити, що сім'ї арендували ланки із вже готовими могильними спорудами, зробленими сезонними найманими робітниками. На користь цього свідчать дві групи могил, що знаходяться поряд і однаково орієнтовані (мог.: 21—24, 40—48). Аналогічну картину маємо і на інших північнопричорноморських некрополях. Наприклад, у могильнику скіфського часу поблизу с. Миколаївка простежується існування ланок, на кожній з яких поховано людей, за життя пов'язаних узами спорідненості або залежності³⁵.

Шкала допускає кілька варіантів розв'язання. По-перше, слід з'ясувати, за сходом чи заходом сонця визначало стародавнє населення сторони горизонту. В обох випадках шкала дає по два варіанти визначення сезону поховання (часу спорудження могили). Якщо похований лежав головою на південь з відхиленням 15° до заходу, тобто під кутом 195° відносно напрямку на північ, то погрішність могла з'явитися: а) пізно навесні або пізно улітку, якщо захід — схід визначалися за заходом сонця (відповідно вісь північ — південь змістилася

Таблиця. Визначення традицій в орієнтації та сезону поховання на Західному некрополі Херсонеса (за матеріалами розкопок 1983—1985 рр.)

Традиція у орієнтації	Визначення сторін світу за заходом сонця					Загальна кількість похованих	Визначення сторін світу за сходом сонця				
	пора року				кількість похованих узимку та навесні		пора року				
	літо	осінь	зима	весна			літо	осінь	зима	весна	
північ	1	11	3	11	14	15	14	3	11	1	11
схід	7	8	1	8	9	16	15	1	8	7	8
південь	4	18	7	18	25	29	22	7	18	4	18
захід	3	0	4	0	4	7	3	4	0	3	0

на 15° за ходом стрілки годинника); б) пізно восени або пізно взимку, якщо захід — схід визначалися за сходом сонця.

Проміжні положення кістяка відносно сторін горизонту також дають чотири можливих варіанти рішення. Наприклад, похований лежав головою на південний схід. Враховуючи шкалу та таблицю, можна виділити такі варіанти:

1. Сторони світу в момент поховання визначалися за заходом сонця. В цьому разі: а) похованого хотіли покласти головою на схід, поховання відбувалося влітку; б) похованого хотіли покласти головою на південь, поховання відбувалося узимку.

2. Сторони горизонту в момент поховання визначалися за сходом сонця. Тоді: а) покійного мали поховати головою на схід, поховання відбувалося узимку; б) похованого хотіли покласти головою на південь, поховання відбувалося влітку.

Отже, дана задача має чотири варіанти розв'язання. Для визначення єдиного, вірного необхідно ввести в задачу додаткові дані, що дадуть змогу зробити логічний відбір. Спробуємо скористатися для цього матрицею, підставивши у неї матеріали розкопок Західного некрополя Херсонеса (див. таблицю).

Загальне співвідношення орієнтації буде таким: пн — 11, с. — 8, пд — 18, з-о; пн-с — 1, пд-с — 7, пн-з. — 4, пд-з — 3.

У матрицю введено додатковий фактор: кількість похованих взимку та навесні. Демографічні дані свідчать про те, що найбільша смертність протягом року спостерігається узимку та навесні³⁶. Отже, з отриманих даних слід відбирати ті, в яких значення смертності для зими та весни буде перевищувати значення для літа та осені.

Аналіз значної кількості могильників Північного Причорномор'я дає можливість зробити висновок, що стародавнє населення цього регіону визначало сторони світу за заходом сонця. Як бачимо, дані Західного некрополя Херсонеса не суперечать цьому: значення смертності для зими та весни повністю відповідає демографічним даним лише лівій частини таблиці («Визначення сторін світу за заходом сонця»). І, нарешті, херсонесити, які ховали померлих за Західними оборонними мурами, навряд чи розраховували сторони горизонту за сходом сонця, тобто на світанку: цьому мали заважати мури, розташовані на схід від некрополя. Логічніше допустити, що в даному разі сторони горизонту визначалися за заходом сонця. Таким чином, рішення зводиться до двох можливих варіантів; отже, проставивши у ліву, «робочу» частину матриці дані магнітної або істинної орієнтації, ми отримуємо не загальну кількість похованих за чотирма сторонами світу, а певне їх співвідношення в умовних одиницях, що не відповідає в сумі загальній кількості похованих, оскільки в них відображені також і «подвійні» варіанти.

Уточнений за допомогою матриці-визначника результат дає таку картину: 22% похованих орієнтовані головою на північ, 24% — на схід, 43% — на південь, 11% — на захід. Цілком очевидно, що ніякої стійкої традиції в орієнтації похованих у даному випадку не існує. При цьому переважає меридіональне розташування покійних (65% похованих). У міжсезоння споруджувалося вдвоє більше могил, ніж у літньо-зимовий період (30% проти 70%). Напевне, осінь і весна були часом найбільш інтенсивної будівельної діяльності на некрополі, що пов'язано, мабуть, із кліматичними особливостями даного регіону.

Відсутність єдиного традиційного канону в орієнтації похованих в античних центрах Північного Причорномор'я разом з даними топографії некрополів дозволяють вважати одним із істотних факторів, які впливають на орієнтацію, розташування шляхів, фортифікаційних споруд, розміщення некрополя відносно поселення, характер рельєфу тощо. Вплив рельєфу на орієнтацію похованих відзначало ряд авторів. Так, А. І. Мелюкова пояснює східну орієнтацію кістяків на некрополі поблизу с. Миколаївка бажанням розташувати покійних у бік пониження місцевості³⁷. Локальними особливостями окремих некрополів пояснюють різноманітність орієнтації похованих Д. Робінсон³⁸, Д. Куртс та Дж. Бордман³⁹.

Про вплив шляхів на розміщення могил на некрополі Херсонеса елліністичного та римського часів вказує зміна орієнтації поховань з середини III ст. до н. е. після спорудження дороги від воріт башти IV на південь у районі західної ланки. Спорудження тут дороги В. М. Зубар та С. Б. Ланцов пов'язують із завершенням будівництва західної оборонної стіни. Могили з широтною орієнтацією напевно з'явилися ще до будівництва дороги, пізніші ж, у тому числі римського часу, орієнтовані за віссю південь — північ, вздовж дороги.

Матеріали розкопок ділянки некрополя неподалік Карантинної бухти не дозволяють визначити напрям голови похованого, але показують, що переважна кількість могил була розташована вздовж дороги Военного відомства Севастополь-Херсонес, яка, певно, була споруджена на місці існуючої в античну епоху (рис. 1, 3, 4).

Отже, аналіз орієнтації античних некрополів Північного Причорномор'я підтверджує відсутність єдиного еллінського поховального обряду. Причиною цього може бути відсутність політичної єдності грецьких полісів, а також існування у грецькому суспільстві політеїзму в сполученні з пережитками родового ладу. Саме поліс уявлявся грекам архаїчного та класичного часів вищою і типово грецькою формою організації державного буття. Цим і була зумовлена різноманітність ідеологічних форм та їхніх проявів, а також відмінності у ритуалах поховань у рамках еллінського суспільства. На наступному етапі, з розвитком класового суспільства, причини різноманітності поховального обряду можуть критися в області сімейних традицій, тобто залежати від вірувань та поглядів на поховальний культ того чи іншого порівняно невеликого колективу⁴⁰.

Особливості обрядності населення кожного грецького поліса, а також окремої родини, що знайшли відображення в орієнтації похованих, не виходили, однак, за рамки загальногрецьких вірувань та культів. Звичай так чи інакше орієнтувати покійних пройшов тривалу еволюцію. Майже на всіх архаїчних та класичних некрополях спостерігається пануюча тенденція ховати померлих головою на схід, що пов'язана, судячи по всьому, з культами та віруваннями епохи родового ладу. Ця тенденція вже в класичному періоді поєднується з відсутністю чітко регламентованої процедури поховання. На це вказує наявність у класичних некрополях, крім східного, також західного та іншого орієнтування покійних. Щодо цього хронологічного етапу — архаїчного та класичного часу — орієнтація, що береться в комплексі з іншими компонентами поховального обряду, може допомогти у визначенні етнічного походження похованого. Слід врахувати, що при виділенні

грецьких або варварських ознак у похованих та визначенні їх етнічної належності не можна говорити про раз і назавжди дані «стопроцентні» критерії. Окремо взята риса поховального обряду не може служити надійною етноознакою. Для більш точного визначення варварського характеру того чи іншого поховання бажана наявність в ньому максимальної кількості ознак явно негрецького поховального обряду. Можливо, що для більш об'єктивної оцінки необхідно розробити систему етнічних ознак для поховань на основі статистичних даних, куди крім таких компонентів, як спосіб поховання, поза поховального, тип могильної споруди, наявність підсіпки, обола Харона, амулетів, іншого інвентаря, деформації черепа тощо для некрополів архаїчного та класичного часу можна включати і орієнтацію похованого. Завдання це складне, тому що єдиних критеріїв етноознак не існує. І якщо одні дослідники на основі аналізу лише орієнтації похованих роблять висновки про етнічний склад населення⁴¹, то інші вважають, що її взагалі не можна враховувати як етноознаку. Однак, як уявляється, поховальний обряд треба розглядати, враховуючи динаміку його розвитку, специфічність форм на кожному етапі соціально-економічного розвитку суспільства.

В елліністичній та римській часи східна орієнтація в похованнях перестає бути домінуючою. Це пов'язано не стільки з варваризацією грецького населення міст у результаті проникнення до них місцевого населення і розповсюдження варварських звичаїв і обрядів, скільки з тим, що у таких античних центрах, як Ольвія або Херсонес, зростає різноманітність факторів, що впливали на орієнтування. Поряд із традиціями сім'ї вони можуть включати також рельєф місцевості, напрям доріг, вздовж яких часто розташовувалися некрополі.

Орієнтація похованих у цей час вже не може бути етноознакою навіть у поєднанні з іншими елементами поховального культу. Певно, аналізуючи етнічну ситуацію у полісах Північного Причорномор'я елліністичного та римського часу слід відмовитися від практики закріплення за певним етносом «типової» та «нетипової» орієнтації, а при вивченні етнічного складу населення враховувати суму ознак поховального комплексу, виділяючи серед них сукупність етнографічно виявлених рис, характерних для даної етнічної групи.

Нарешті слід відзначити, що розробка єдиної методики фіксації та інтерпретації даних орієнтації похованих, що ведеться, наприклад, на матеріалах поховального обряду степових племен, необхідна також для античних некрополів. Нам уявляється необхідним при вивченні античних поховальних комплексів фіксувати розміщення померлого відносно напрямку на північ, враховуючи при цьому з можливою точністю відхилення від цього напрямку. Це дозволить у майбутньому систематизувати і конкретизувати матеріали античних некрополів, полегшити їх обробку. У той же час це дасть змогу досить точно визначити сезон, коли відбулося поховання чи споруджувалася могила, і відповідно до цього вирішувати деякі проблеми, пов'язані з соціально-економічною структурою суспільства, зокрема питання демографії. Крім того, важливо фіксувати топографію могильника, передусім — напрям доріг і розташування некрополю відносно міста.

С. А. Липавский

О роли ориентации погребенных при изучении этнического состава населения Северного Причерноморья

Резюме

В работе рассматриваются вопросы методики фиксации и интерпретации ориентации погребенных в античных некрополях Северного Причерноморья на материалах погребений Херсонеса, Ольвии и других античных центров, делается попытка расширить

информативные возможности данного источника. В частности, затрагиваются проблемы этнодифференцирующей достоверности ориентировки на различных хронологических этапах, демографической реконструкции по данным ориентировки погребенных и др. Анализ материала исследовавшихся некрополей позволил сделать вывод о недопустимости включения ориентировки в число надежных этнопризнаков погребального обряда, о необходимости учета данных топографии могильника и процесса эволюции идеологических форм в античном обществе.

¹ *Зубарь В. М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Киев, 1982. — С. 8.

² *Зедгендзе А. А., Савеля О. Я.* Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1979. — С. 195—197; *Коровина А. И.* Местные черты погребального обряда в ранних могилах некрополя Тирамбы // Там же. — С. 269; *Масленников Н. А.* Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1975. — С. 31, 50, 76.

³ *Козуб Ю. I.* Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — Киев, 1974. — С. 19—20; *Зубарь В. М.* Указ. соч. — С. 42—44, 157, 211; *Корпусова В. Н.* Некрополь Золотое. — Киев, 1983. — С. 99—112.

⁴ *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974. — С. 55; *Коровина А. И.* Указ. соч. — С. 209.

⁵ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 94; *Арсеньева Т. М.* Некрополь Танаиса. — М., 1977. — С. 32.

⁶ *Зедгендзе А. А., Савеля О. Я.* Указ. соч. — С. 191; *Высотская Т. Н.* Указ. соч. — С. 73—95.

⁷ *Марченко И. Д.* Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг. // МИА. — 1956. — № 57. — С. 102—127; *Парович-Пешикан М.* Указ. соч. — С. 157—209; *Масленников Н. А.* Указ. соч. — С. 30—32; *Зубарь В. М.* Указ. соч. — С. 42—44.

⁸ *Марченко И. Д.* Указ. соч. — С. 31.

⁹ *Цветаева Р. А.* Грунтовой некрополь Пантикапея, его история, этнический состав // МИА. — 1951. — № 19. — С. 228; *Шавырина Т. Г.* Раскопки некрополя Фанагории в 1978 г. // КСИА АН СССР. — 1983. — № 174. — С. 70; *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — С. 192; *Корпусова В. Н.* Указ. соч. — С. 94.

¹⁰ *Зубарь В. М.* Указ. соч. — С. 119, 123, 125; *Русяева А. С.* *Зубарь В. М.* Рец. на кн.: *Масленников Н. А.* Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981 // СА. — 1984. — № 4. — С. 266.

¹¹ *Щеглов А. Н., Рогов Е. Я.* Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, Нижнем Поднестровье и Северо-Западном Крыму // Проблемы исследования Ольвии: тез. докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 86—88.

¹² *Лапин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Киев, 1966. — С. 170; *Цветаева Р. А.* Указ. соч. — С. 70—71.

¹³ *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1896 г. // ОАК за 1896 г. — Спб., 1898. — С. 173—198; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1897 г. // ОАК за 1897. — Спб. — 1900. — С. 112—131; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. // ИАК. — 1902. — № 4. — С. 53—114; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г. // ИАК. — 1904. — № 9. — С. 1—31; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г. // ИАК. — 1905. — № 16. — С. 87—107; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. // ИАК. — 1907. — С. 67—128.

¹⁴ *Зедгендзе А. А., Савеля О. Я.* Указ. соч. — С. 191—204.

¹⁵ *Зубарь В. М., Шевченко А. В.* Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1983 г. // НА ИА АН УССР. — 1983. — Ф. Э. 34/А. — № 20881. — 50 с.; *Зубарь В. М., Шевченко А. В.* Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1984 г. // НА ИА АН УССР. — 1984. — Ф. Э. 29. — № 21287. — 30 с.; *Зубарь В. М., Бунятян Е. П., Шевченко А. В.* Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1985 г. // НА ИА АН УССР. — Ф. Э. 21686. — 34 с.

¹⁶ *Корпусова В. Н.* Указ. соч. — С. 92.

¹⁷ *Масленников А. М.* Указ. соч. — С. 31.

¹⁸ *Коровина А. И.* Указ. соч. — С. 269.

¹⁹ *Лесков А. М.* Горный Крым в I тыс. до н. э. — Киев, 1965. — С. 90.

²⁰ *Парович-Пешикан М.* Указ. соч. — С. 55.

²¹ *Зубарь В. М., Шевченко А. В.* Отчет о раскопках... — 50 с.; Там же. — 30 с.; *Зубарь В. М., Бунятян Е. П., Шевченко А. В.* Отчет в раскопках... — 34 с.

²² *Парович-Пешикан М.* Указ. соч. — С. 55.

²³ *Марченко И. Д.* Указ. соч. — С. 111.

²⁴ *Зубарь В. М.* Указ. соч. — С. 43.

²⁵ *Цветаева Р. А.* Указ. соч. — С. 82—83; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972. — С. 132, 133; *Корпусова В. Н.* Указ. соч. — С. 24.

²⁶ *Тейлор Э.* Первобытная культура. — М.: Соцэкгиз, 1939. — С. 506.

²⁷ *Гесиод.* Труды и дни. — Киев, 1968. — С. 170—173.

²⁸ *Kurtz D. S., Boardman J.* Greek Burial Customs. — London, 1974. — P. 331.

- ²⁹ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139; Масленников Н. А. Указ. соч. — С. 8; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 128; Кастанаян Е. Г. Указ. соч. — С. 265—266.
- ³⁰ Русьева А. С., Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 266.
- ³¹ *Plut.* X, 14.
- ³² Kroeber A. L. *Process and Pattern in Culture*. — Chicago: 1964. — Цит. по ст.: Adams W. Y. *Invasion, Diffusion, Evolution // Antiquity*. — Sept. 1968. — Vol. 62. — N 167. — P. 194—215.
- ³³ Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — 1903. — Вып. 8. — С. 17.
- ³⁴ Генинг В. Ф., Генинг В. В. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — Киев, 1985. — С. 136—152.
- ³⁵ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139.
- ³⁶ Генинг В. В., Генинг В. Ф. Указ. соч. — С. 140.
- ³⁷ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139.
- ³⁸ Robinson D. *Excavation of Olinthus*. — Baltimore: 1942. — XI. — P. 124, left.
- ³⁹ Kurtz D. S., Boardman J. *Op. cut.*, — P. 384.
- ⁴⁰ Русьева А. С., Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 266—268.
- ⁴¹ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 94—95.

А. І. КУДРЕНКО

Благоустрій міст Північного Причорномор'я в I—IV ст. н. е.

Під благоустроєм міст ми розуміємо проведення ряду робіт і заходів для створення здорових, зручних умов життя, що відповідають естетичним нормам конкретного суспільства. До них належать: розробка оптимальних планувальних рішень міст і окремих споруд, грамотне інженерне рішення вулиць, розраховане на забезпечення нормальних умов руху, очистки і т. ін. Цим же цілям відповідають оздоблення вулиць, площ, окремих споруд, створення сприятливих умов їх функціонування.

Так, що Вітрувій відзначав, що «громадські споруди бувають трьох видів: одні служать для захисту, другі — для релігії, а треті — для благоустрою. До останнього відносяться будівництво для потреб населення громадських місць, гаваней, ринків, портів, лазень, театрів, місць для прогулянки і всього того, що влаштовують для подібних цілей в громадських місцях»¹.

Особливу роль при цьому відіграє рівень інженерного обладнання території міст, санітарно-гігієнічний стан їх повітряних басейнів, ґрунту; роботи по упорядкуванню доріг, вулиць, площ; укріплення берегової лінії, схилів, влаштування терас; прокладка і спорудження мереж водопостачання, заходи по озелененню, поліпшення мікроклімату; санітарна очистка міст та ін.²

Питання благоустрою античних міст Північного Причорномор'я в комплексі до цього часу не стали предметом спеціального дослідження. Лише окремі компоненти розглядалися спеціалістами.

Серед найбільш важливих розробок слід відзначити праці, присвячені водопостачанню Ольвії³, загальній характеристиці архітектури і містобудування Ольвії⁴, домобудуванню і ордерній архітектурі Північного Причорномор'я античної епохи⁵, будівництву і архітектурі Пантікапею⁶, розпису боспорських склепів⁷. Сюди ж відносяться і численні публікації, присвячені окремим містам чи пам'яткам, наприклад, термам Пантікапея, Херсонеса і Харакса⁸. Однак, незважаючи на відносно багату фактологічну базу, ми далеко не завжди можемо одержати достатньо повне уявлення про ту чи іншу галузь благоустрою та її деталі.

У даній праці спробуємо узагальнити наявні розрізнені дані про загальні види благоустрою — про горизонтальне та вертикальне планування, водопостачання і каналізацію міст, упорядкування житлових будинків у північнопричорноморських містах — та простежити основні